

EVOLUCIJA AGRARNE POLITIKE EU

Prof. dr. sc. Radmila JOVANČEVIĆ*

Zajednička poljoprivredna politika (CAP) prolazi kroz značajne reforme od svog početka djelovanja 1962. godine. CAP je bila uspješna sve do 80-tih godina kada je EU dostigla sve veću samodovoljnost u proizvodnji glavnih poljoprivrednih proizvoda te povećavala svoj izvoz uz pomoć subvencija. Neke razvijene zemlje u EU su provodile uspješno agrarnu politiku te postigle okrupnjavanje posjeda iznad 100 ha dok je proces okrupnjavanje poljoprivrednih posjeda teкао mnogo sporije kod perifernih zemalja članica. Reforme CAP-a su bile odgovor na proračunsku krizu i dovele su do povećane ovisnosti izravnih plaćanja i smanjenja cjenovne potpore farmerima. Dohodak je porastao više u novim članicama EU nego u starim od 2001. do 2005. te se profitabilnost poljoprivredne proizvodnje počela približavati onoj u starim članicama. Na takve trendove utjecao je u značajnoj mjeri porast subvencija novim članicama te je udio subvencija u dohotku EU-27 porastao sa 29% u 1998. na 38% u 2006. godini.

Ključne riječi: *Europska Unija, agrarna politika, politika cijena, proširenje EU, poljoprivredna gospodarstva*

UVOD

1. RAZVITAK ZAJEDNIČKE POLJOPRIVREDNE POLITIKE EU

Zajednička poljoprivredna politika (Common Agricultural Policy- CAP) ima svoje korijene od 50-ih godina kada je u Zapadnoj Europi uslijed poslje-

* Prof. dr. sc. Radmila Jovančević, redovita profesorica Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

dice rata uništena poljoprivreda te snabdijevanje hranom nije moglo biti osigurano. Stoga je rani CAP odražavao potrebe za održavanjem kontinuiranog rasta poljoprivredne proizvodnje.

Zajednička poljoprivredna politika EU zasniva se na Rimskom sporazumu i bila je kreirana 1962. godine, kada je Zapadna Europa imala deficit u poljoprivrednim proizvodima. Od vremena potpisivanja osnivačkog Sporazuma, kada je dobar dio stanovništva tadašnjih šest članica ovisio o poljoprivredi kao glavnom izvoru dohotka (25% ukupne radne snage bilo je zaposleno u poljoprivredi), mnogo se toga promijenilo. Današnje tržište EU je više integrirano čemu su značajno doprinijela nova pravila Svjetske trgovinske organizacije.

Od 60-tih do 70-tih godina CAP se razvijao i financijska pomoć se predviđala za restrukturiranje poljoprivrede pomoću potpora investicijama u poljoprivredu kako bi se osigurao razvitak velikih farmi i primjena managementa i tehnoloških vještina s ciljem prilagođavanja ekonomskoj i socijalnoj klimi današnjice. Uvedene su također mjere u obliku pomoći za ranije umirovljenje poljoprivrednika i stručno osposobljavanje te posebne mjere potpore za slabije razvijena područja.

CAP je bio vrlo uspješan sve do 80 tih godina, EU je stigla do permanentnih viškova u glavnim poljoprivrednim proizvodima od kojih su se neki izvozili uz pomoć subvencija, drugi su se skladištili ili bili raspoloživi na unutarnjem tržištu EU. Te su mjere iziskivale velike troškove budžeta EU, izazivale distorzije na svjetskom tržištu te su sve više postajale nepopularne u potrošača i poreznih obveznika.

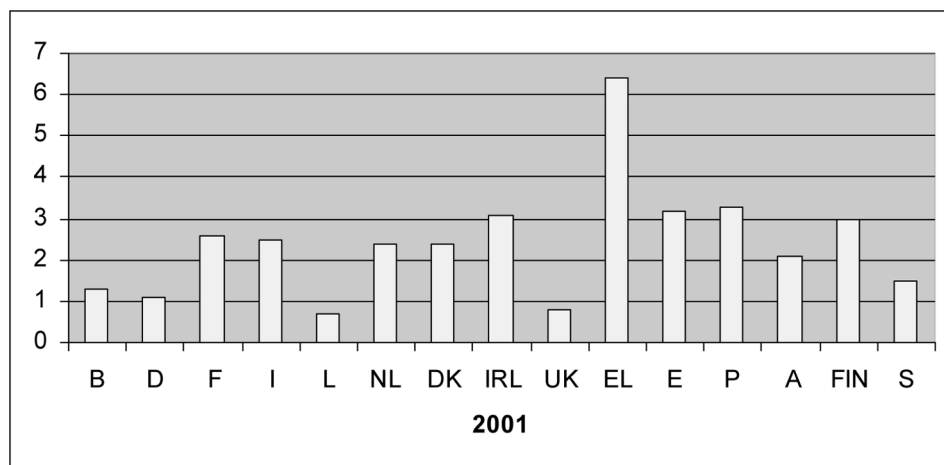
U 1992. godini dogovorene su značajne reforme koje su uključivale smanjenje cjenovne potpore i kompenzacija farmerima plaćajući im direktne pomoći. Uvedene su mjere koje su poticale zdravi poljoprivredni uzgoj. Ograničenja proizvodnje smanjila su viškove. Farmeri su bili upućeni više na tržište budući da su dobivali direktne potpore i morali su odgovoriti na promjenu prioriteta vlade.

CAP ulazi u novu fazu reforme sporazumom iz 1999. godine nazvanom "Agenda 2000". Reforme su prisilile farmere na veću usmjerenost ka tržištu dok je politika ruralnog razvoja potaknula mnoge inicijative i pomogla farmerima da diverzificiraju i poboljšaju marketing svojih proizvoda i restrukturiraju njihov business. Budžet raspoloživ za CAP bio je određen za period 2000-2006, što je omogućilo farmerima da planiraju budućnost s više povjerenja.

2. AGRARNA POLITIKA EUROPSKE EKONOMSKE ZAJEDNICE - EUROPSKE UNIJE

U grafikonu 1 se prikazuje udio novo dodane vrijednosti sektora poljoprivrede u BDP-u, iz kojeg je vidljivo smanjujuće značenje poljoprivrede u Europskoj uniji. Taj prosjek EU, dakako, varira od zemlje do zemlje, ali ni u jednoj ne prelazi 7%!! (graf 1) Kao što je vidljivo iz grafikona, viši udio dodane vrijednosti u poljoprivredi iznad prosjeka EU iskazivali su u 2001. godini: Grčka, Portugal, Španjolska, Finska, Irska, a od razvijenih članica Francuska, Italija.

Grafikon 1. Udio dodane vrijednosti poljoprivrede, lova, šumarstva i ribarstva po zemljama EU (%BDP-a)

Izvor: Eurostat

Najviše su za poljoprivredu izdvajali porezni obveznici zemalja koje su iz prošlosti naslijedile visok agrarni protekcionizam, visoku zaštitu poljoprivredne proizvodnje. Svako smanjivanje tih davanja utječe na dohodak poljoprivrednika. U slučaju smanjivanja subvencija potrošači i porezni obveznici “profitiraju” dvostruko: zbog nižih cijena hrane i nižeg oporezivanja. Trošak snose, dakako, poljoprivredni proizvođači, ako ga ne kompenziraju povećanom proizvodnošću i racionalnijom proizvodnjom.

Iako je podržavanje visokih tržišnih cijena glavna poluga putem koje su se održavali dohoci poljoprivrednika, ipak se u većini zemalja OECD-a podrška

daje i poljoprivrednicima izravno, putem davanja u novcu iz nacionalnog proračuna. Koriste se mnoge mjere izravne dohodovne potpore. One uključuju dopunsko plaćanje proizvođačima koji su subvencionirani na bazi proizvodnje, (po glavi stoke ili površini zemljišta), daju se kompenzacije za gubitak dohotka (zbog suše ili poplave ili privremenog sniženja cijena), plaćanja za povlačenje zemljišta iz tekuće poljoprivredne proizvodnje (ostavljeno neobrađenim) ili preuzimanje alternativnih aktivnosti i podršku domaćinstvima s niskim dohocima (OECD, 1991.). To su veliki iznosi koji se plaćaju iz nacionalnih proračuna, kao što to pokazuju podaci tablice 1. i 2. Iz tablica je vidljivo da su tijekom devedesetih godina smanjivale nacionalne potpore za poljoprivredu: Njemačka, Italija, Austrija, Finska i Grčka, dok je povećanje vidljivo kod Irske, Španjolske, Finske i Portugala. Koji su razlozi tome?

Tablica 1. Članice EU s najvećim nacionalnim izdacima za poljoprivredu, 1987. – 2002. (u milijunima ECU/EUR)

Godine	Njemačka	Francuska	Italija	UK	Austrija
1987.	1.212	2.471	923	786	..
1989.	1.468	2.473	1.462	921	..
1991.	3.358	2.965	1.786	1.023	..
1993.	4.110	3.461	1.137	937	..
1995.	2.676	3.444	1.633	701	1.359
1997.	1.810	3.420	1.543	1.600	1.073
1999.	1.814	3.166	1.625 ^a	1.149	919
2001.	1.599	3.306	1.059 ^a	1.036	869
2002*.	1.900	3.500	1.100 ^a	1.100	900

Izvor: European Commission, OECD; *procjena; a – podaci ne uključuju sve regionalne izdatke

Tablica 2. Nacionalni izdaci za poljoprivredu “perifernih” zemalja-članica EU, 1987. – 2002. (u milijunima ECU/EUR)

Godine	Grčka	Irska	Portugal	Španjolska	Finska
1987.	485	116	136	892	..
1989.	412	114	273	1.327	..
1991.	522	131	279	1.259	..
1993.	295	120	267	1.049	..
1995.	201	129	175	1.122	2.248
1997.	214	112	308	1.016	1.515
1999.	203	253	304	662 ^a	1.341
2001.	253	508	310	694 ^a	1.465
2002*.	270	510	350	720 ^a	1.500

Izvor: European Commission, OECD; * procjena; a- podaci ne uključuju sve izdatke po regijama

Usporedba ovih dviju tablica pokazuje da (površinom i poljoprivrednom proizvodnjom) mala Austrija daje za potpore poljoprivredi više nego značajno površinom i proizvodnjom veća Španjolska; jednako tako “mala” Finska izdvaja za poljoprivredu više nego Italija!! Razlike su enormne, naslijeđene i tek će se polako moći nadvladati (vidi smanjivanje izdataka kod Finske, Austrije i Grčke). Nacionalni mehanizmi podrške poljoprivredi postupno se modificiraju, ujednačavaju u cijeloj Uniji, ali se tijekom tog procesa podržavaju i intervencijom sredstava iz proračuna EU.

3. MEHANIZMI AGRARNE POLITIKE EUROPSKE UNIJE.

Koji su mehanizmi podrške poljoprivredi Europske unije? Osnovni cilj Zajedničke agrarne politike bila je podrška povećanju poljoprivredne proizvodnje u zemljama-članicama Zajednice, kao i stvaranje ekonomski učinkovitije poljoprivredne strukture. Već u Rimskom ugovoru o osnivanju EZ-a (1957.) povećanje je poljoprivredne proizvodnje definirano kao jedan od ciljeva (Jovančević, R., 1992.).

CAP je kreiran 1962. godine. Mehanizam CAP-a je podržavao zatečene unutrašnje cijene i dohotke, odnosno carinsku zaštitu; tamo gdje nije postojala carinska zaštita na granici podrška se ogledala u različitim vrstama varijabilne pomoći (kompenzacijska plaćanja). Osnovni cilj CAP-a bio je osigurati i opskrbiti hranom Europsku zajednicu (koja je u to doba bila deficitarna poljoprivrednim proizvodima) i pružiti odgovarajući standard života poljoprivrednom stanovništvu. Poljoprivredna proizvodnja u EU je značajno evoluirala od 1958. godine. Proizvodnja se više nego udvostručila u posljednjih 50 godina, osiguravajući i viškove proizvodnje (iznad domaćih potreba), iako se broj zaposlenih u poljoprivredi više nego prepolovio.

CAP djeluje kroz niz instrumenata tržišne politike, ali i strukturnom politikom. Njihova je primjena izazvala, međutim, ne male teškoće:

- a) Ta je politika poticala proizvodnju, pa je ona rasla po stopi koja je bila iznad apsorpcijskog kapaciteta privrede. Sustav potpore poljoprivredi stimulirao je rast proizvodnje, potičući intenzifikaciju primjenjivane proizvodne tehnologije. Proizvodnja je rasla brže od potrošnje, pa je Europska unija postala suficitno područje.
- b) Budući da su postojale teškoće plasmana tih proizvoda na svjetsko tržište, (jer su cijene u Zajednici bile iznad svjetskih), takav je razvoj stvorio velike zalihe poljoprivrednih proizvoda, čije je održavanje postalo sve skuplje. Za izvoz je trebalo osigurati značajne izvozne poticaje.

Financiranje zajedničke agrarne politike provodi se u okviru Europskog agrarnog fonda (EAGGF) koji se sastoji iz dva dijela: sektora “garancije” - Guarantee Section (čiji je zadatak financiranje upravljanja tržištem - on obuhvaća 90% sredstava) i sektora “orijentacije” - Guidance Section (odnosno upravljanja i financiranja zajedničkih troškova poboljšanja poljoprivredne strukture). Unatoč tome što se značajna sredstva odobravaju poljoprivredi i putem nacionalnih proračuna zemalja-članica, Fond je djelovao na poboljšanje uvjeta poljoprivredne proizvodnje u zemljama-članicama, potičući proizvodnju i izvoz. Sredstva Europskog agrarnog fonda kontinuirano su se povećavala, počevši od 1962. godine (sa početnih skromnih 29 milijuna obračunskih jedinica¹ dostižu 20.5 milijardi ECU-a 1985. godine, u 1988. 28.2 milijarde ECU-a, tako da je te godine udio sredstava fonda u proračunu EZ-a bio 62%!!).

Financijska sredstva u proračunu za provođenje zajedničke agrarne politike povećavala su se i nakon reforme (1992. za poljoprivredu se daje 35,2 milijarde ECU-a), da bi se u 2003. godini doseglo 46,5 milijardi eura (European Commission, 1997 i 2003). Iako su se iznosi apsolutno povećavali, relativni se udio Garancijskog sektora u ukupnom proračunu Zajednice smanjivao kontinuirano nakon početka reforme 1988. godine (od 62,1% na 52,0 % proračunskih izdataka u 2001. godini). Valja istaći da Europska unija daje i sada gotovo polovicu svog proračuna za poljoprivredu, iako poljoprivreda daje svega 1,6 % BDP-a Unije. Taj visoki iznos koji će se i dalje odobravati iz proračuna EU za razvoj poljoprivrede, doživjet će, međutim, značajne promjene u budućnosti (zbog provedbe odredaba WTO-a). Međutim, ukupni iznos CAP-a u BDP-u Unije iznosi svega 0,51% BDP-a Zajednice pa je kao takav prihvatljiv.

Tablica 3. Izdaci proračuna EU za zajedničku agrarnu politiku, 1998.-2003. (Milijuni ECU/EUR.)

	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Proračun EU	79 224,6	79 248,9	77 878,8	101 051,0	95 656,4	97 502,9
EAGGF - Garancije	38 748,0	39 540,8	40 466,7	42 083,3	43 214,3	44 780,5
EAGGF – Upravljanje	4 366,9	5 580,3	1 387,3	3 508,9	2 996,9	3 122,7
Ostali izdaci za poljoprivredu ^a	40,3	38,5	49,1	49,8	55,3	42,1
Ukupni troškovi za poljoprivredu	43 273,2	45 267,0	41 903,1	45 642,0	46 239,5	47 945,3
Neto troškovi ^b CAP-a:	39 507,9	43 669,1	44 194,4	46 518,8

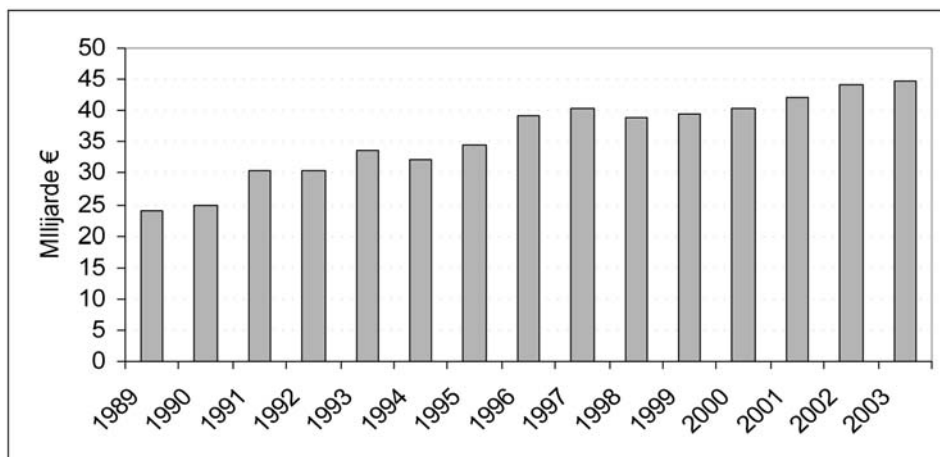
Izvor: European Commission, Directorate-General for Agriculture, Financial Report, 2002.; i The Community Budget, 2003.; a- programi Zajednice (Leader II programme); b- razlika u odnosu na ukupne troškove proizašla je iz odbitka redovnog poreza i poreza na šećer.

Grafikon 2 prikazuje evoluciju CAP izdataka tijekom posljednjih dvadesetak godina, kao i dugoročne tendencije. Iz grafikona je vidljivo da se dugoročno smanjuje:

- udio troškova CAP-a u BDP-u Europske unije (od 0,54% BDP-a na 0,43% u 2004. i prema procjenama EU komisije trebao bi doseći oko 0,33% BDP-a do 2013.).
- udio troškova poljoprivrede u proračunu EU, ali i u svim (nacionalnim) izdacima javnog sektora.

Vidljiva je i promjena strukture tih izdataka, ali i sve manje značenje izdataka iz proračuna EU za potporu poljoprivredi novim prilagodbama tržišnim zahtjevima, što postaje sve više trošak nacionalnih proračuna, dok EU igra sve manju ulogu.

Grafikon 2. Razvitak CAP izdataka, 1980. do 2003. godine

Izvor: European Commission

Sredstva Fonda namijenjena su i za potporu pojedinim sektorima poljoprivredne proizvodnje, kao i za subvencioniranje izvoza proizvoda koji su pod posebnim režimom EZ-a. Zbog uvida u strukturu trošenja sredstava Fonda, u tablici 4 dajemo podatke o rasporedu tih sredstava za odabrane godine od 1972. do 2003. godine.

Tablica 4 Raspored sredstava europskog agrarnog fonda po sektorima (u milijunima ECU/EUR, i u % EAGGF =100)

SEKTOR	1972.		1980.		1986.		1997.		2003.	
	iznosi	%	iznosi	%	iznosi	%	iznosi	%	iznosi	%
Žita i riža	1093	39,6	1666	14,5	3485	15,2	16160	39,1	16790	37,5
Mlijeko i mliječne prerađevine	719	26,0	4930	42,8	5406	23,6	3632	8,8	2672	6,0
Ulja i masnoće	430	15,6	787	6,8	2632	11,5	2168	5,2	2341	5,2
Šećer	170	6,2	697	6,1	1726	7,5	1833	4,4	1482	3,3
Meso i jaja	78	2,8	1422	12,4	4348	19,0	9779	23,7	8404	18,8
Voće i povrće	70	2,5	659	5,7	986	4,3	1681	4,1	1.609	3,6
Pića i duhan	175	6,3	632	5,5	1413	6,2	1884	4,6	2344	5,2
Ostalo	25	1,0	139	1,2	2142	9,3	1647	4,0	3623	8,1
Sredstva za sektor orijentacije*	576	5,0	774	3,4	2521	6,1	4698 ^a	10,5

Izvor: Izvedeno na osnovu podataka iz publikacije "Opći godišnji izvještaj Europske ekonomske zajednice", razna godišta; The Community Budget; European Commission, 2002.

* uključuje ostale proizvode, kao i iznose koji se upotrebljavaju za prilagodbe proširenja Zajednice, a također i iznose monetarnih kompenzacija.; ^a - izdaci za razvoj poljoprivrede.

Pri početku rada Fonda, u strukturi izdataka žita su imala učešće od čak 39,6%, a meso i jaja 2,8%. Obrnuto, 80-ih godina dolazi do pomicanja u strukturi sredstava Fonda od biljne proizvodnje k stočarstvu. Učešće žita pada u osamdesetim godinama na svega 15%, da bi s padom svjetskih cijena žita u devedesetim godinama naraslo ponovno na blizu 40%. U osamdesetim godinama sve se više stimulira proizvodnja mesa i jaja; doseže 20% izdataka (European Comission, 1997. i 2003). U devedesetim godinama, međutim, značajno se smanjuju poticaji proizvodnji mlijeka i mliječnih proizvoda – smanjuju se od 43% u 1980. na svega 6% u 2003.- budući da je zahvaljujući subvencijama ostvarena velika proizvodnja (za koju nije bilo tržišta ni u Uniji, niti u svijetu). Poticaji za meso i jaja zadržavaju se na prethodnoj razini.

Iz tablice je vidljivo da danas u strukturi rashoda sredstava Fonda s najvišim postotkom participiraju žita, meso i jaja, te mlijeko. Kod stočarskih je proizvoda stupanj zaštite viši nego kod mediteranskih proizvoda poput voća, povrća vina i duhana. Može se, stoga, konstatirati da je Zajednička agrarna politika osiguravala veću zaštitu dohodaka farmerima Središnje i Sjeverne Europe, što je pogodovalo stvaranju regionalne neravnoteže. Iako se koriste programi regionalne zaštite koji osiguravaju dodatna sredstva putem socijalno strukturalnih fondova, distorzije u stupnju zaštite među proizvođačima ostaju.

Prema prihvaćenoj studiji CARPE (Common Agricultural and Rural Policy for Europe) predviđaju se značajne promjene CAP-a u idućih desetak godina. Dok se dosad davalo blizu 90% svih sredstava CAP-a za podršku tržišne poljoprivredne proizvodnje, prema CARPE-u za stabilizaciju tržišta odobravalo bi se manje od 15% sredstava proračuna EU već od godine 2008. Veći dio sredstava izdvajao bi se za zaštitu okoliša u poljoprivredi i za poticaje strukturnim promjenama u poljoprivredi, te za prijelaznu pomoć procesu prilagođivanja poljoprivrede novim uvjetima. Predviđena nova struktura utroška sredstava govori da bi agrarna politika EU sve više sredstava usmjeravala na infrastrukturu poljoprivrede.

Horizontalne strukturne mjere, koje su primjenjive na čitavi teritorij EU, usmjerene su na poboljšanje uvjeta u kojim su poljoprivredni i šumarski proizvodi proizvedeni, prerađeni ili utrženi. Ove mjere (smjernice 5a) predstavljaju opciju za zemlje-članice koje imaju široku slobodu izbora specifičnih sredstava u primjeni tog cilja i razine različitih shema pomoći koje su veoma fleksibilne. Te su mjere usmjerene na određene posebne ciljeve kao što su zaštita okoliša, dobrobit životinja, ili početak rada mladih farmera. Primjerice, pomoć mladim farmerima uključuje početnu premiju i pomoć u investiranju (EEC, No. 2328/91). Cilj je potaknuti mlade da upravljaju farmama, budući da se oni mogu lakše prilagoditi novim uvjetima u poljoprivredi. U razdoblju od 1987. do 1991. sekcija fonda za upravljanje (Guidance) odobrila je pomoć mladim farmerima u iznosu od 84,5 milijuna ECU-a. Ova je subvencija neophodna stoga što su poljoprivredni posjedi sve češće u rukama starijih poljoprivrednika. U tablici 5. prikazujemo poljoprivredne posjednike u EU prema dobnoj strukturi.

Prema podacima Eurostata uzeli smo u razmatranje samo individualne poljoprivrednike ispod 35 godina starosti i one iznad 65 godina. Analiza dobne strukture vlasnika poljoprivrednih gospodarstava pokazuje razlike po zemljama, iako one nisu toliko uočljive za EU-15 kao agregirani podatak. Neke razvijene zemlje pokazuju porast broja poljoprivrednih vlasnika iznad 64 godine starosti u odnosu na one ispod 35 godina: u Francuskoj dolazi do pogoršanja omjera sa 1:1 u 1990. na 1:1,6 u 2000. godini; u Engleskoj (sa 1:3 na 1:9), u Italiji (sa 1:6 na 1:10). Taj je omjer naročito nepovoljan u Portugalu gdje dolazi do pogoršanja sa 1:4 na 1:18. Neke zemlje međutim, imaju manje starijih i povoljniju dobnu strukturu poljoprivrednika (vidi Njemačka, Austrija i Finska).

Tablica 5. Dobna struktura poljoprivrednih posjednika u EU, 1990., 2000. i 2005. godine (u tisućama)

Zemlja	1990. godine		2000. godine		2005. godine	
	< 35 godina	> 65 godina	<35 godina	> 65 godina	< 35 godina	> 65 godina
EU-25					793	2706
EU-15	571 ¹	2 022 ¹	528	1 867	386	1898
Belgija	10	17	7	12	3	10
Danska	9	16	5	11	3	9
Francuska	121	126	53	97	54	85
Grčka	74	216	71	253	60	293
Irska	22	39	18	28	15	27
Italija	138	851	111	826	76	788
Nizozemska	11	19	6	18	6	14
Njemačka	101	47	73	26	49	24
Vel.Britanija	17	50	11	52	9	84
Portugal	40	171	17	155	9	164
Austrija	40 ¹	21 ¹	31	20	22	15
Finska	16 ¹	7 ¹	9	5	7	4
Švedska	7 ¹	18 ¹	5	16	4	15>

Izvor: Eurostat yearbook 2004.; i 2006-07. ¹ Podaci za 1995. godinu.

Prema podacima ankete o poljoprivredi, EU-25 imala je 9,7 milijuna poljoprivrednih gospodarstava u 2005. godini i 9,8 milijuna zaposlenih koji su obrađivali poljoprivredno zemljište od 162 milijuna ha (Eurostat yearbook, 2006-07.). U starim zemljama članicama (EU-15) broj se poljoprivrednih gospodarstava smanjivao kao i broj farmara koji su dominantno muškarci (63% od ukupno zaposlenih). Gotovo 38% malih posjeda u EU-27 pretežnim su dijelom u vlasništvu starijih osoba iznad 65 godina starosti. Za očekivati je da će uskoro ti mali posjedi bez nasljednika biti integrirani u krupne farme.

4. POLITIKA CIJENA U EU

Težište je Zajedničke agrarne politike EZ-a bilo na politici cijena. Ta se politika ostvarivala na unutrašnjem i vanjskom planu. Na unutrašnjem planu to su bile jedinstvene cijene, ujednačene za cijelo područje EZ-a. Ta je politika u području cijena uključivala povremeno i do 90% poljoprivredne proizvodnje.

Drugi aspekt zajedničkih cijena odnosio se na zaštitu od vanjskog svijeta specijalnim varijabilnim pristojbama - prelevmanima. Na uvoz se zara-

čunavala *varijabilna pristojba* (“*variable levy*”) koja djeluje kao carina, izjednačavajući minimalnu trenutnu svjetsku cijenu s fiksnom domaćom ciljnom cijenom.

Ta se taksa naplaćivala pri ulasku strane robe na tržište EZ-a. Prelevmani su iskazivali razliku između zajamčenih i zajedničkih cijena Zajednice i svjetskih cijena. Tako određena cijena nazivala se indikativnom (orijentacijskom) cijenom. Ona je bila u stvari srednja cijena koja se određivala na osnovu najnižih i najviših cijena. Pored tih cijena, postojale su i tzv. cijene intervencije koje propisuje Komisija, a mogu biti 10% niže ili više od razine indikativne cijene. Ona je najniža donja granica cijena za proizvođače u Zajednici. Prema tome, indikativna cijena je osnovna cijena u sustavu zajedničkih cijena EZ-a. Ona je osnovica za opći nivo podrške poljoprivredi i za vanjsku zaštitu. Služi kao osnova utvrđivanja “praga cijena” i visine prelevmana, pri čemu je ekonomski smisao cijelog sustava da se “ekonomski održivim” proizvođačima osigura poželjna razina dohotka. Prag cijena je neposredna osnova za utvrđivanje visine prelevmana koji se naplaćuje na granici. To je minimalna cijena po kojoj uopće neki proizvod može ući na tržište EZ-a. Do te visine zemlje uvoznice u EZ moraju plaćati specijalnu pristojbu - prelevman. Zbog toga prag cijena i visina prelevmana čine osnovnu zapreku koju strani izvoznik mora savladati da bi mogao plasirati svoje proizvode na tržištu EZ-a (Jovančević, R., 1988).

Vijeće Ministara poljoprivrede EU određuje godišnju *ciljnu cijenu* P_t (poznatu kao referentnu cijenu – “*guide price*” za govedinu, teletinu i vino, a normativnu cijenu- “*norm price*” za duhan). Ciljna cijena je uobičajeno iznad svjetske cijene P_s , i ravnotežne cijene na unutrašnjem tržištu, te će doći do viška domaće ponude i prijetnje od uvozne konkurencije. Ona predstavlja maksimum, ili gornju granicu cijene za standardnu kvalitetu proizvoda koja je “optimalna” za ostvarenje CAP ciljeva.

CAP fiksira raspon dozvoljenih fluktuacija cijena uz pomoć *intervencijske cijene* P_i (poznata kao osnovna cijena za svinjetinu) koja je najniža granica fluktuacije pri kojoj proizvođači očekuju sigurnu prodaju bilo koje količine svoje proizvodnje. Zajednica stabilizira cijene domaće ponude otkupom proizvedenih viškova. Međutim, kako se to događa zbog zahtjeva intervencijskih agencija, proizvođači ne dobivaju signale potrošačkih zahtjeva. Na taj način, CAP sustav cjenovnih potpora tek parcijalno potiče agrarnu ekonomiju prema efikasnosti.

Kod takvog mehanizma cijena, koji dozvoljava fluktuaciju samo u rasponu određenom ciljnim i intervencijskim cijenama, inozemna trgovina ima samo ulogu potpore. Stoga je najniža interna cijena za uvoz iz bilo koje zemlje

ne-članice *referentna cijena* (“*threshold price*”), koja je fiksirana na razini ili malo iznad ciljane cijene (ona je karakteristična za voće, povrće, vino i riblje proizvode, jaja i meso peradi). Najniža uvozna cijena (koja uključuje prijevoz, skladištenje i troškove osiguranja) raste do razine referentne cijene uz uvoznú zaštitu, Pt-Ps, koja se izračunava dnevno, te se nameće na sve uvozne proizvode, bez obzira na izvor i trošak ponude.

Ako iz bilo kojeg razloga domaće cijene u EU rastu iznad ciljane cijene, uvoz postaje konkurentan, ulazi na tržište i zadržava domaću cijenu stabilnom na razini referentne cijene. Na taj način CAP osigurava potrošačima da tržišne cijene ne prelaze referentnu cijenu. Fiksirajući proizvođačke cijene iznad ravnotežne cijene na tržištu, CAP potiče višak ponude. CAP zahtijeva da se količine koje kupuju intervencijske agencije koriste kao zalihe osiguranja za održanje tržišne cijene unutar dozvoljenih granica fluktuacije. Zalihe iznad te potrebe se obično prodaju, bilo na domaćem tržištu pri nižim cijenama za posebne potrebe (npr. škole, bolnice), ili ih EU izvozi u inozemstvo po svjetskim cijenama.

Politika je poticala direktni izvoz viška ponude proizvođača na način da je osiguravala povrate na izvoz (“*export refunds*”), te time kompenzirala izvoznicima razliku između svjetske i domaće cijene Zajednice. Tako je uz zadanu svjetsku cijenu, Ps, subvencija po jedinici izvoza varirala između minimalne $P_i - P_s$, i maksimalne, $P_t - P_s$. Ako zbog bilo kojeg razloga svjetske cijene porastu iznad referentne cijene, domaći proizvođači bi radije izvozili, nego svoju proizvodnju prodavali intervencijskim agencijama u EU. Tako je CAP osiguravao da izvozni povrati postaju izvozni “porez” kako bi se osiguralo da domaća ponuda prvo doseže EU potrošače pri razumnoj cijeni (referentna cijena Pt), pa su se izvozili samo viškovi. Financijski učinci i učinci blagostanja takve politike su visoki, te utječu negativno na potrošače i proračun Zajednice (kao i na porezne obveznike zemalja-članica), a pozitivno na proizvođače (Hitiris, T. 2003., p.165).

Četrdeset godina je Europska unija podržavala visoke cijene žita koje su uzgajali njezini proizvođači. Kažemo visoke stoga što su one bile iznad svjetskih i imale stabilnost koju svjetsko tržište nije poznavalo. To je uzrokovalo da je EU, iako se širila na žitom deficitne zemlje, stalno povećavala svoj stupanj samodostatnosti, smanjujući uvoz, a povećavajući izvoz.

Značajan je čimbenik povećanja poljoprivredne proizvodnje bila svakako politika stvaranja ekonomski održivih gospodarstava koja je rezultirala stvaranjem većih posjeda koncentracijom zemljišnog posjeda. Uvođenje nove poljoprivredne tehnologije ubrzalo je proces koncentracije zemljišnog posjeda, što je dodatno poticalo intenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje i

povećanje proizvodnosti rada. Tendencije povećanja prosječne veličine posjeda prvenstveno su prisutne kod zemalja europskog centra. Ruralni egzodus omogućio je krupnijim gospodarstvima da preuzmu zemljište onih koji su napuštali poljoprivredu. U razdoblju između 1960. i 1980. godine u deset zemalja-članica Europske zajednice godišnje se broj gospodarstava smanjivao za 2%. Broj se gospodarstava smanjio za trećinu sa 8,1 milijuna u 1960. na 5,5 u 1985. godini, uz tendenciju koncentracije zemljišta u rukama krupnih zemljoposjednika. Ta se tendencija nastavila u devedesetim godinama. S proširenjem Unije 1995. godine, broj se gospodarstava povećao na 7,3 milijuna u EU-15, a 2005. godine doseže 7,8 milijuna (EU-27). Prema podacima ankete petina je gospodarstva locirana u 10 novih zemalja članica, a gotovo jednaku proporciju pokazuju samo dvije najnovije članice Rumunjska i Bugarska. Prema anketi u EU-27 više od 50% gospodarstava imalo je površinu manju od 5 ha, dok su farme iznad 20ha obuhvaćale više od 20% ukupnih gospodarstava. Te su srednje farme (84%) uglavnom locirane u starim članicama (Eurostat, 2006-07). Tablica 6 prikazuje broj poljoprivrednih gospodarstava klasificirano prema veličini u 2005. godini.

Tablica 6. Broj poljoprivrednih gospodarstava prema veličini, u odabranim zemljama EU, 2005 (u 000)

Zemlja	Ukupno	< 5ha	5-<20ha	20-<50 ha	50-<100	>=100 ha
EU-27	7816,0	3921,0	2405,7	808,3	393,4	287,6
Belgija	49,6	11,8	15,0	14,3	6,7	1,8
Danska	48,1	1,5	18,4	12,2	8,6	7,4
Francuska	527,4	112,5	105,7	109,3	112,9	86,9
Grčka	678,1	481,1	161,8	28,2	5,5	1,5
Irska	125,5	6,0	45,1	50,8	19,6	4,0
Italija	1380,3	928,6	332,1	81,0	25,6	12,9
Nizozemska	81,8	23,6	24,8	22,8	8,9	1,8
Njemačka	371,1	70,6	127,5	88,4	54,2	30,4
Velika Britanija	183,4	31,1	41,4	40,2	33,1	37,6
Portugal	219,3	142,4	54,3	12,3	4,6	5,6
Španjolska	959,0	472,0	281,0	109,4	49,3	47,2
Austrija	137,0	30,7	64,7	32,9	7,0	1,7
Finska	70,0	6,0	24,6	26,2	10,6	2,7
Švedska	66,3	7,5	23,6	16,6	10,8	7,9
Mađarska	155,4	83,8	46,1	13,8	5,6	6,0
Poljska	1082,7	382,1	583,4	96,5	13,5	7,2
Rumunjska	1236,0	918,2	289,6	14,9	4,6	8,6
Bugarska	118,1	96,1	13,7	2,9	1,5	3,8

Izvor: Eurostat yearbook 2006-07

Vidljivo je da su uz dobro provedenu agrarnu politiku postigle okrupnjavanje posjeda iznad 100 ha Francuska (86,9 tisuća farmi), Španjolska (47,2 tisuća farmi), Velika Britanija (37,6 tisuća farmi) i Njemačka (30,4 tisuće farmi). Taj je proces koncentracije tekao mnogo sporije kod perifernih zemalja-članica: u Grčkoj je najveći broj gospodarstava s posjedom do 5 ha (takvih je bilo 70% gospodarstava), a u Portugalu je ispod 10 ha bilo 65% gospodarstava, dok je Španjolska smanjila taj broj na 49% u 2005. (u 2000. je imala u toj kategoriji 72,4% gospodarstava). Porasla je prosječna veličina posjeda u Zajednici, od 11,2ha u 1960. godini na 20,7 ha u 2005. godini. Promjene prosječne veličine posjeda zemalja-članica EZ-a od 1960. do 2005. godine vidljive su iz tablice 7.

Tablica 7. *Prosječna veličina poljoprivrednog gospodarstva u zemljama-članicama EU, 1960 -2000. godine (u ha)*

Zemlja	1960.	1970.	1980.	1989./90.	2000.	2005.
Belgija	8,2	11,6	15,4	15,8	22,6	27,9
Danska	15,7	20,7	25,0	34,3	45,7	53,8
Francuska	17,0	21,0	25,4	30,5	42,0	52,1
Grčka	4,0	4,3	4,3	4,3	4,4	5,8
Irska	17,1	17,7	22,5	25,8	31,4	33,2
Italija	4,8	5,5	5,5	5,6	6,1	9,0
Nizozemska	9,9	13,0	15,6	16,1	20,0	23,9
Njemačka	9,3	11,7	15,3	26,1	36,3	45,7
Vel. Britanija	32,0	56,8	68,7	67,9	67,7	81,6
Portugal	4,3	6,7	9,3	16,0
Španjolska	12,9	15,4	20,3	24,8
Austrija	12,4	17,0	19,6
Finska	20,6	27,3	32,3
Švedska	15,5	20,6	..	32,7	37,8	46,7
EU	EZ(10)	EZ(10)	EZ(10)	EZ(12)	EU(15)	EU(27)
	11,2	14,0	15,3	15,0	18,7	20,7

Izvor: European Commission, Eurostat, 1982. do 2005.; "The Common Agricultural Policy and its Reform", European Documentation, Periodical 1/1987., p. 44. i Eurostat yearbook, 2006-07.

Većina zemalja-članica Europske unije povećava ubrzano prosječnu veličinu posjeda nakon 1960. godine. Tako je u promatranih 45 godina Engleska povećala prosječnu veličinu posjeda za 2,5 puta, Francuska za tri puta, dok je Njemačka povećala svoju prosječnu veličinu posjeda za pet puta (!!). Slično se događa u Belgiji (indeks povećanja 340) i Danskoj (indeks 343). Nasuprot tome kod zemalja zapadnoeuropske periferije to je povećanje prosječne veličine

posjeda teklo mnogo sporije. U Irskoj je to povećanje u 2005. u odnosu na 1960. godinu iznosilo 94%. Italija i Grčka najsporije povećavaju prosječnu veličinu posjeda.; prva za 30%, a druga jedva 10%. U 2005. godini. Grčka, Italija i Portugal imaju najmanju veličinu posjeda u EU, dok Španjolska (sa 24, 8ha) polako doseže prosjek drugih razvijenih zemalja EU. Zemlje pridošle 1995. godine (Austrija, Finska i Švedska) uglavnom imaju velik posjed i još ga povećavaju.

Ulazak u tu integracijsku grupaciju omogućio je mnogim zemljama proširenje tržišta za poljoprivredne proizvode, a ujedno i više cijene proizvođačima u odnosu na svjetske cijene. To je poticalo ekspanziju proizvodnje, koju je bio u stanju osigurati upravo veliki posjed, uz primjenu nove tehnologije i povećanje prinosa. Zajednička agrarna politika djelovala je u pravcu okrupnjavanja posjeda. Naime, kroz mehanizme cjenovne potpore farmerima, s višom razinom proizvodnje i dohodaka, ta je politika omogućila veće koristi od cjenovne potpore upravo velikim farmama. O kriteriju da li farma ulazi u kategoriju velikih gospodarstava, ovisila je participacija pojedinih zemalja u ukupnoj cjenovnoj podršci (Conway, A.G. (1986). Europske zemlje moraju sustizati izvan europske centre, koji determiniraju svjetske cijene poljoprivrednih proizvoda.

Zajednica je zahvaljujući razvijenoj agrarnoj politici putem zaštitnih mehanizama cijena, subvencija i protekcionizma povećala proizvodnju, ali i produktivnost u poljoprivredi. U tablici 8 prikazujemo produktivnost poljoprivrednika u značajnijih proizvoda zemalja članica EU u 2005. godini. Razlike produktivnosti rada u poljoprivrednih proizvođača su enormne. Portugal ima skoro sto puta nižu produktivnost rada od one u Danskoj. Od novih članica, Slovenija ima visoku produktivnost ali još uvijek daleko zaostaje za produktivnošću susjedne Austrije i Mađarske kod svih poljoprivrednih proizvoda. Grčka zaostaje iza produktivnosti Španjolske, dok se Francuska nalazi osjetno ispred Italije (tablica 8). Sve to govori o različitoj brzini prodiranja nove tehnologije u poljoprivredu Europske unije i teškoćama stvaranja ekonomski održivog posjeda.

Značajno su porasli prinosi u razdoblju od 1973. do 2002. godine. Tako je Zajednica povećala prinose pšenice (sa 33,3 q na 67,1 q/ha), kukuruza (sa 48,5 q/ha na 91,5 q /ha), mlijeka (sa 3600 na 6138 kg/kravi godišnje) itd. EU -15 ostvarila je u 2002. prinose kod vina 49,8 hl/ha (EU Commission, 2003).

Zajednica je povećala svoju proizvodnju i tamo gdje ima i tamo gdje nema komparativnih prednosti, upotrebljavajući brojne ne-carinske barijere i izvozne subvencije koje su nerijetko supstituirale prirodne komparativne prednosti. Povećavajući proizvodnju, Zajednica je postala izvoznikom agrarnih proizvoda. Uvoz je ograničen na sve manje proizvoda (prvenstveno tropskog voća)

koji se mogu plasirati na to tržište (što pogađa periferne zemlje – ne-članice). Međutim, ovaj stupanj samodostatnosti razvio se iza carinskog zida kojeg je uspostavila zajednička agrarna politika. Zato postojeće visoke cijene i s tim povezana razina proizvodnje nisu stabilne ni dugovječne, ako i koliko se budu poštovale odredbe WTO.

Tablica 8. *Produktivnost rada poljoprivrednog proizvođača u EU, 2005 (u tona-ma)*

	Žitarice ¹	Povrće ²	Mlijeko	Goveda ³	Svinje ⁴	Pilići ⁵
EU-25	29,58	6,30	13,40	:	:	1,05
EU-15	31,70	8,41	17,40	1,16	2,85	1,31
Belgija	40,26	21,87	40,97	3,81	14,47	4,59
Češka	50,39	1,95	16,75	0,53	2,50	1,59
Danska	160,05	3,81	76,71	2,34	30,91	3,21
Njemačka	66,73	4,12	39,64	1,69	6,53	1,44
Estonija	20,54	0,97	15,43	0,35	1,03	:
Grčka	6,89	6,56	1,13	0,09	0,21	0,27
Španjolska	13,30	12,96	5,93	0,73	3,17	1,31
Francuska	70,12	6,43	25,52	1,70	2,49	1,97
Irska	12,12	1,71	31,63	3,41	1,28	0,76
Italija	13,61	9,77	6,86	0,75	1,03	0,47
Latvija	9,59	1,16	3,66	0,15	0,28	0,12
Litva	12,66	1,01	5,41	0,21	0,48	0,25
Mađarska	36,22	3,34	3,48	0,07	0,98	0,81
Nizozemska	9,98	22,34	55,95	2,13	6,97	3,60
Austrija	27,99	2,92	14,97	1,17	2,91	0,61
Poljska	11,84	2,10	3,88	0,13	0,85	0,46
Portugal	1,47	3,67	4,20	0,26	0,72	0,55
Slovenija	6,06	0,93	5,35	0,39	0,34	0,56
Slovačka	36,21	1,42	9,78	0,26	1,41	0,93
Finska	48,31	2,69	28,12	1,01	2,42	1,04
Švedska	71,14	3,20	44,55	1,92	3,87	1,46
UK	62,61	7,93	41,78	2,27	2,10	4,71
Bugarska	7,35	0,60	1,01	0,08	0,31	:
Rumunjska	7,30	1,74	0,40	0,06	0,23	:

Izvor: Eurostat 2006-07.

- 1) Za EU-25 i Mađarsku 2004. g.,
- 2) Danska, Grčka i Finska 2004. g.; Belgija, Češka, Španjolska, Portugal i Rumunjska 2003.; Švedska 2002; Njemačka 2001; EU-25; EU-15 i Irska 2000.g.
- 3) Bugarska 2000.g. ; Rumunjska 1998.
- 4) EU-15 2003; Bugarska 2000; Rumunjska 1998.
- 5) Belgija i Irska 2002.

5. STRATEŠKI CILJEVI POLJOPRIVREDE U EUROPSKOJ UNIJI I BUDUĆNOST CAP-a

Reformom CAP-a želi se unaprijediti konkurentnost poljoprivrede EU na domaćim i vanjskim tržištima. Niže domaće cijene povoljno će djelovati na potrošače donoseći novu potražnju, a ostavit će više prostora za cjenovnu diferencijaciju u korist visoko kvalitetnih specijaliziranih proizvoda. Veća orijentacija na svjetsko tržište olakšat će integraciju novih zemalja-članica i potpomoći Uniji da učvrsti svoju poziciju velikog svjetskog izvoznika.

Uz cjenovni aspekt konkurentnosti jednako se naglašava i sigurnost i kvaliteta hrane. Načelna je obveza Europske unije jamčiti sigurnost opskrbe hranom potrošača unutar i izvan Unije, pa je to postao prioritet CAP-a. Također je važno podržavati kvalitetu proizvoda koja je često povezana sa specifičnim geografskim podrijetlom ili sa specifičnim proizvodnim metodama prepoznatljivim potrošačima.

Potpuna sigurnost hrane i kontinuirano poboljšanje njene kvalitete odredit će i image europskih proizvoda na domaćim i stranim tržištima. Od iznimne su važnosti i pitanja vezana za utjecaj proizvodnih metoda na okoliš i na životinjski svijet. Sve značajniji cilj CAP-a postaje integracija ekoloških ciljeva i utjecaj farmera na upravljanje prirodnim resursima i očuvanje okoliša. Sve to bi trebalo rezultirati u ponudi svjetski priznatih kvalitetnijih proizvoda europskih poljoprivrednika.

Ključni cilj CAP-a ostaje i dalje osiguranje odgovarajućeg životnog standarda poljoprivrednih obitelji koji bi bio odgovarajući s drugim segmentima društva podržavanjem poljoprivrednih dohodaka. U ovom su kontekstu posebno značajna pitanja diferencijacije i redistribucije dohodovne potpore, te očuvanje potrebne razine poljoprivredne djelatnosti, što je važno i s aspekta socijalne solidarnosti.

Glavni zadatak ostaje i u budućnosti puna zaposlenost s komplementarnim ili alternativnim prihodima radi potpunijeg zapošljavanja farmera i njihovih obitelji, na farmama i izvan njih, budući da su mogućnosti pune zaposlenosti u samoj poljoprivredi za većinu poljoprivrednika sve manje. Ruralna su područja multifunkcionalna, pružaju brojne mogućnosti, pa farmere treba poticati da ih iskoriste za poljoprivredno poduzetništvo. Sva pretežito poljoprivredna područja ojačat će poljoprivrednu konkurentnost i unaprijediti ekonomsku raznolikost. Ruralne i poljoprivredne politike pridonose ekonomskom povezivanju unutar Unije. To proizlazi iz dokumenta "Agricultural Strategy Paper" koji je Komisija prihvatila u prosincu 1995. godine.

Reforma CAP-a u devedesetim godinama uvela je sustavne metode podrške farmerima jamčeći im izravnu dohodovnu podršku, za razliku od prethodne,

koja je osiguravala zajamčene tržišne cijene koje nisu ovisile o proizvodnji. Revizija CAP-a EU učinila je funkcioniranje CAP-a vrlo kompleksnim. Reforme su bile odgovor na proračunsku krizu i dovele su do povećane ovisnosti izravnih plaćanja i smanjenja cjenovne potpore. Kao ključna točka politike istaknuta su tri principa: jedinstvenost tržišta, preferencija zajedništva i financijska solidarnost. Mjere se razlikuju ovisno o tome nalazi li se poljoprivredni posjed u planinama ili u nizini, radi li se o velikom ili malom posjedu, ekstenzivnoj ili intenzivnoj poljoprivredi, itd. Prijelaz s nacionalne poljoprivredne politike na unificirani režim CAP-a utječe na raspodjelu blagostanja. Potrošači će profitirati jer plaćaju manje subvencija, a proizvođači gube ako ne mogu uspješno konkurirati proizvođačima iz drugih zemalja-članica EU. Proširenje EU 2004. godine postavlja pitanje odgovarajuće reforme CAP-a. Mnoga su pitanja već regulirana u pristupnim dokumentima u kojima se predviđa postupni prijelaz (do 2013.!) novoprimljenih članica na nivo podrške postojećih 15 članica.

Poljoprivredna politika nakon dovršenja Urugvajске runde bila je pod vanjskim pritiskom kako bi EU otvorila svoje tržište svjetskim poljoprivrednim proizvodima i u isto vrijeme spoznajom unutar EU, da je dotadašnji sustav ne samo povećavao proračunske izdatke za tu svrhu, već i doveo do hiperprodukcije nekih proizvoda. Zato je europska komisija već 1992. godine inicirala napuštanje sustava podrške poljoprivrednim cijenama direktno vezanim za ostvarenu proizvodnju, na sustav direktnih pomoći farmerima. Ostavljen je, međutim, mali dio raspoloživih fondova za premije onim proizvodima koji koriste manje intenzivne metode proizvodnje (“zdrava hrana”) u cilju podržavanja biološke proizvodnje. Te su reforme nastavljene u okviru plana zvanog “Agenda 2000”.

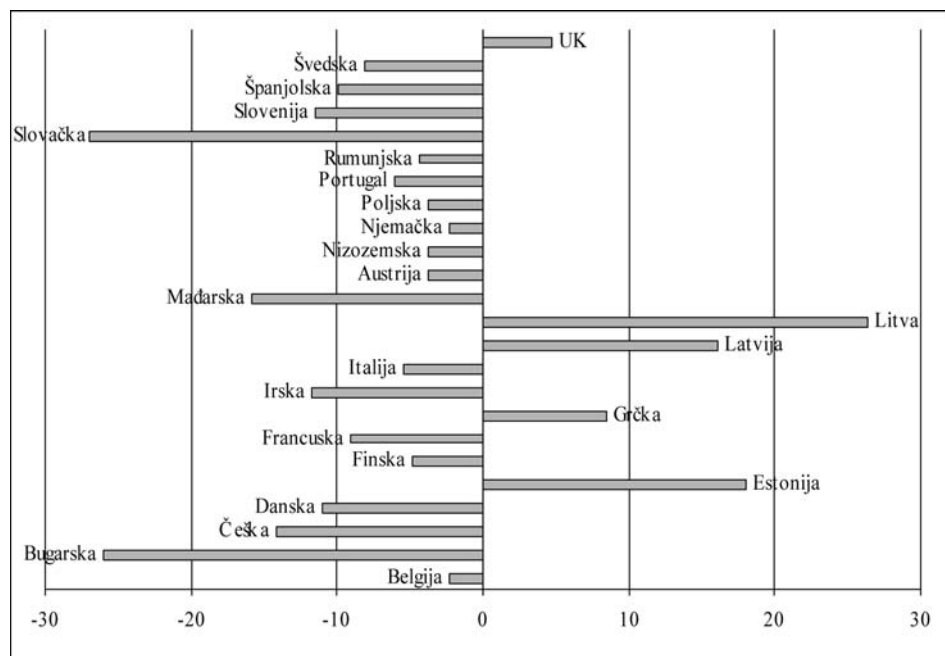
Zajedničku poljoprivrednu strategiju predstavila je Komisija u prosincu 1995. godine Europskom vijeću u Madridu. Program je naglasio važnost unapređenja konkurentnosti europskih poljoprivrednih i prehrambenih sektora na unutarnjem i vanjskom tržištu u kontekstu liberalizacije trgovine i očekivanog porasta svjetske potražnje za hranom. Smatralo se tada da su dugoročne projekcije za glavna poljoprivredna tržišta povoljne za zemlje izvoznike. Predviđao se porast potrošnje hrane naročito u zemljama u razvoju koje imaju ograničene mogućnosti rasta domaće proizvodnje.

Analitičari su tada očekivali općenito više svjetske cijene poljoprivrednih proizvoda do 2006., ali i nakon toga. Međutim, cijene hrani od 1995. do 2005. godine su na svjetskom tržištu padale² pa se “terms of trade” ponovno otvorio na štetu poljoprivrede. Računalo se da bi cijene rasle ili ostale nepromijenjene za žita, sjeme, govedinu, meso peradi, sir i mliječne proizvode, dok bi cijene

svinjskog mesa padale. Međutim, sve te cijene pokazuju smanjenje, iako ne u jednakom intenzitetu. Ključni faktori koji utječu na potražnju za hranom su: rast stanovništva i porast dohotka. Svjetsko stanovništvo povećavalo se za više od 85 milijuna ljudi godišnje u razdoblju 1995.-2005. Drugi faktor koji određuje porast potražnje za hranom odnosi se na predviđeni značajni porast dohotka po stanovniku³ i ekonomskog rasta naročito zemalja u razvoju, što rezultira u poboljšanoj ishrani u privredno-nerazvijenim zemljama. Nakon 2005. godine svjetske cijene hrani ponovno rastu, pa se uvjeti za poljoprivredu ponovno poboljšavaju.

Najviše su se smanjile cijene u zemljama s klasično ratarsko-stočarskom proizvodnjom (Danska, Švedska, Finska), dok su relativno stabilnije bile cijene u mediteranskim zemljama. Međutim, pad realnih cijena poljoprivrednih proizvoda od 1995. do 2005. godine bio je veći nego što pokazuju podaci. Uzrok tome leži u činjenici da su cijene reprodukcijских materijala koje koriste poljoprivrednici manje smanjene nego što je pad realnih cijena poljoprivrednih proizvoda. To je uzrokovalo ponovno širenje “škara cijena” na štetu poljoprivrednih proizvođača što je uzrokovalo usporavanje rasta volumena

Grafikon 3. Realne cijene poljoprivredne proizvodnje (% promjene 2000-2006)

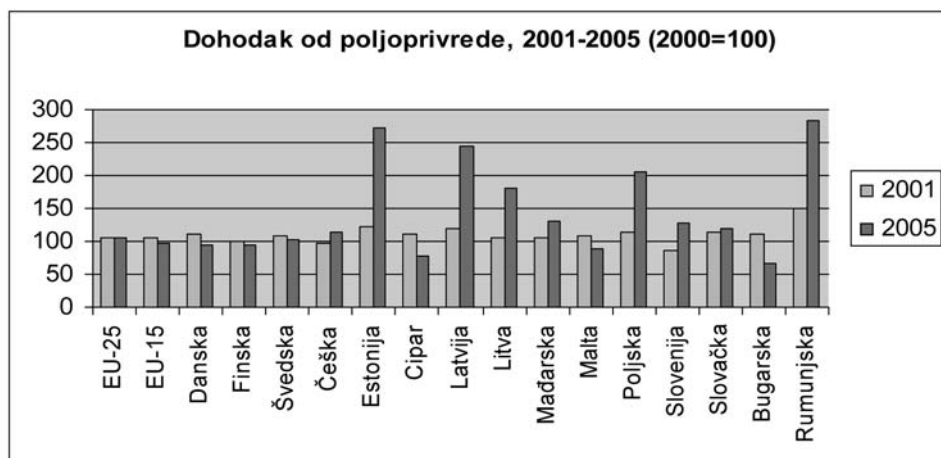
Izvor: Eurostat

poljoprivredne proizvodnje nakon 1995. godine. Prema podacima Economi-
sta, cijene su prehrambenih proizvoda porasle za 45,5% u vremenu od 2006-
07, dok su kod industrijskih proizvoda porasle 9,9% što govori o poboljšanju
terms of trade poljoprivrednih proizvoda u zadnje dvije godine.

U grafikonu 3 prikazujemo realne cijene poljoprivredne proizvodnje u zem-
ljama EU. Podaci pokazuju da je u EU-27 došlo do realnog rasta cijena poljo-
privredne proizvodnje u 2006. u usporedbi s 2005. godinom .Vidljivo je da je
samo pet zemalja bilježilo realni porast proizvođačkih cijena od 2000. do 2006.
godine. Najveći porast cijena u navedenom razdoblju imale su Litva (26,4%),
Estonija (18%) i Latvija (16,1%). Obrnuto, najveće smanjenje proizvođačkih
cijena imale su Slovačka (-27%), Bugarska (-26%) i Mađarska (-15,8%).

U grafikonu 4 prikazujemo dohodak od poljoprivrede u odabranim zem-
ljama EU. Evidentno je povećanje dohotka od poljoprivredne djelatnosti
u razdoblju od 2001. do 2005.godine. Dohodak je porastao više u novim
članicama EU nego u starim članicama te se profitabilnost poljoprivredne
proizvodnje u novim članicama počela približavati onoj u starim članicama.
Međutim, prosječna razina dohotka po inputu rada je još uvijek ispod razine
dohotka u starim članicama. Na takve trendove utjecao je u značajnoj mjeri
porast subvencija novim članicama. Tako je udio subvencija u dohotku pora-
stao u EU-27 sa 29% u 1998. na 38% u 2006. godini. Ako bi međutim, izuzeli
subvencije, tada bi se neto dohodak od poljoprivredne djelatnosti u EU-27
smanjio za 7% u razdoblju od 1998 do 2006.

Grafikon 4. Dohodak od poljoprivrede u EU, 2001-2005.

Izvor: Eurostat, 2006-07.

U lipnju 2003. godine Savjet EU prihvatio je temeljnu reformu CAP-a. Novi CAP daje farmerima slobodu da proizvode prema potrebama tržišta. Sada se glavnina pomoći plaća neovisno o volumenu proizvodnje dok je u prošlosti vrijedilo da je farmer dobivao veće subvencije ako je proizvodio više. U novom sustavu direktna plaćanja (jedinствена shema plaćanja- 'single farm payment scheme', bazirano na prethodnoj razini proizvodnje) povezana su s politikom zaštite tla, zdrave hrane, te standardima u proizvodnji biljnih proizvoda i zaštite domaćih životinja.

Iako su relativni izdaci za poljoprivredu u odnosu na BDP smanjeni, od 0,57% (BDP-a, EU-12 u 1990.-1992.) na 0,47% (BDP-a, EU-15 u 2000.-2002. godini), to su još uvijek značajna sredstva koja se daju sektoru poljoprivrede. To je doprinijelo konsolidaciji ruralnog razvoja i stvorilo sukladnost okvira za usvajanje CAP-a i u pridruženim zemljama. Visina subvencija u EU-27 rasla je u odnosu na bruto dodanu vrijednost (cijena proizvođača). Ukupne su subvencije porasle (mjereno kao postotak bruto dodane vrijednosti) sa 29,6% (1995.) na 32,1% (2000.) i dosežu 38,2% u 2006. godini (Eurostat, 2006-07).

Ključni su elementi, reformiranog CAP programa:

- Jedinствена plaćanja poljoprivrednicima EU, neovisno o proizvodnji; ograničeno se koriste da bi se izbjeglo napuštanje proizvodnje (kako bi se sačuvao okoliš, kvaliteta proizvoda, zdravlje životinja i biljaka, kao i politika čuvanja zemljišta u dobroj kvaliteti).
- Ojačava se politika ruralnog razvoja, a razvijaju se nove mjere za očuvanje okoliša, povećanje kvalitete i dobrobiti životinja, te pomoć poljoprivrednicima da bi ispunili proizvodne standarde EU.
- Smanjenje direktnih plaćanja (tzv. modulation) većim poljoprivrednim gospodarstvima čime se financira nova politika ruralnog razvoja. Mehanizmima financijske discipline osigurat će se da proračun ne bi premašio fiksnu razinu predviđenu do 2013. godine. Revizija tržišne politike CAP-a uključuje:
- Asimetrična smanjenja cijena u mliječnom sektoru: intervencijska cijena maslaca smanjuje se za 25% tijekom 4 godine, (to je dodatno smanjenje cijena maslaca za 10% u usporedbi s "Agendom 2000"); cijene obranog mlijeka u prahu za 15% ostvarit će se tijekom 3 godine, kako je dogovoreno "Agendom 2000".
- Prepolovit će se mjesečna povećanja cijena za kasnije isporuke nakon žetve u sektoru žita, ali bi se održala trenutna interventna cijena.

U horizontalnim mjerama reforme CAP-a uveden je novi sustav direktnog plaćanja. Stvorena je shema jednokratnih plaćanja (Single Payment Scheme

- SPS), koja se temelje na plaćanju subvencije po hektaru. Od 1. siječnja 2005., SPS zamijenile su dosadašnje klasične sheme plaćanja s jednokratnom isplatom po hektaru .. Time je dano više mogućnosti zemljama za primjenu, uključujući privremeno oslobođenje od nekih direktnih plaćanja, održavanje nekih plaćanja djelomično fiksiranim, ili regionalnu primjenu isplata po hektaru. Utjecaj novih mjera CAP-a na poljoprivredu najbolje se vidi iz pregleda subvencija za poljoprivredu prije i poslije novih mjera za 15 zemalja-članica.

Veliki dio podrške poljoprivredi biti će i dalje usmjeren na potporu poljoprivrednim cijenama. Oblici potpore poljoprivredi se sporo mijenjaju: i dalje je gotovo 80% podrške rezultanta podrške cijenama poljoprivrednih proizvoda (prema 86% sredinom osamdesetih godina), a tek se polako povećavaju izdaci po drugim osnovama (na temelju zasijane površine, povijesnih čimbenika i drugih elemenata).

5.1. PROŠIRENJE EU 2004. GODINE ZEMLJAMA SREDNJE I ISTOČNE EUROPE (CEEC)

Kad su Austrija, Finska i Švedska ušle u EU 1995., razina tamo podržavanih cijena bila je znatno viša od onih u EU. Kao posljedica toga maloprodajne cijene hrani su se spustile nakon ulaska u EU, posebno pšenice i mlijeka. Smanjivanje cijena imalo je pogubne učinke na volumen proizvodnje u tim zemljama - manje efikasni proizvođači napustili su proizvodnju. To je koristilo članicama EU, koje su već posjedovale viškove pšenice i mlijeka. Ali, ništa nije moglo kompenzirati nagli pad prihoda poljoprivrednika koji su postali nezadovoljni novim uvjetima, što je rezultiralo pritiskom na vlade tadašnjih novo-primljenih članica (Jovančević, R., 1997.).

Podaci o trgovinskom deficitu prehrambenih proizvoda (tablica 9.) pokazuju da su zemlje CEEC-a postale neto uvoznice hrane u tranzicijskom razdoblju, izuzev Mađarske (koja je smanjila svoj neto suficit). Usporedba vanjskotrgovinske bilance poljoprivrednih proizvoda u 2002. godini sa 1989. pokazuju da je Europska unija povećala svoj izvoz, dok se uvoz Zajednice iz zemalja CEEC smanjio. Mađarska je jedina zemlja koja je prisutna sa značajnijim viškovima na tržištu EU (suficit u 2002. iznosio je 681,7 milijuna eura) iako je njezin pozitivni saldo prepolovljen u usporedbi s 1989. godinom.

Tablica 9. Saldo trgovinske bilance poljoprivrednih proizvoda novih članica i kandidata za EU, 1989.-2002.

Zemlje- nove članice	(u milijunima USD)			(u milijunima eura)		
	1989.	1992.	1994.	1996.	2000.	2002.
EU	..	34	16	-173,2	-175,6	-186,2
Estonija	..	19	-268	-526,0	-514,0	-694,4
Republika Češka	1557	1993	1179	656,4	630,6	681,7
Mađarska	448	50	-302	-410,1	-318,6	-291,1
Poljska	-117	101	-213	-149,3	-189,1	-171,3
Slovačka	..	-140	-338	-270,1	-311,5	-341,6
Slovenija				-14,0	-189,4	-120,4
Cipar						
Kandidati za EU						
Bugarska	1360	634	317	-79,3	2,5	-148,2
Rumunjska	160	-698	-252	-120,8	-61,2	-159,7
Hrvatska	-157	-100	-112	-194,0	-124	-186

Izvor: Baza podataka zemalja-članica OECD CEEC; National Statistics Offices, European Commission DG VI; i prema računu autorice. Minus označava deficit u trgovini poljoprivrednim proizvodima.

Cjenovna politika prilagodbi cijena na razinu EU uoči proširenja imala je različite putove u zemljama Srednje i Istočne Europe. To je ovisilo o ekonomskim uvjetima (npr. razina ekonomske razvijenosti, značenju i udjelu poljoprivrede u gospodarstvu, nužnim strukturnim prilagodbama, izvoznim subvencijama i učinku na proračun, kao što su intervencije u otkupu.

Nakon pridruživanja, nove zemlje članice dužne su obavijestiti Komisiju o državnim potporama prije nego što se odobre nove potpore. Odobravanje pomoći prije potvrde od strane Komisije smatra se nepravomoćno. Ako Komisija smatra da takva nezakonita pomoć nije u skladu s ugovorom, mora biti vraćena (vidi čl. 14, čl.36 EC Treaty). Međutim, Komisija ne može narediti vraćanje pomoći pružene u vrijeme pridruživanja. Ako Komisija odluči da takva pomoć više nije u skladu s čl.78-88 Sporazuma EU, predlažu se prikladne mjere u skladu s čl. 18 tog zakona.

Iz tablice (10) vidljiva je niska produktivnost u poljoprivrednom sektoru u svim zemljama Srednje i Istočne Europe, izuzev u Sloveniji. Ako se isključi Slovenija, produktivnost po inputu u zemljama CEEC nije viša od 30% od njemačke produktivnosti i za neke zemlje je bila iznimno niska, u Litvi svega (14%), Latviji (15%) i Estoniji (16%). Iz tablice proizlazi da je najnižu produktivnost po zaposlenom iskazivala Poljska, koja je imala svega 5% produktivnosti Velike Britanije, ili 6% Njemačke. Koji su razlozi tako niske produktivnosti po zaposlenom? Jedan od razloga je postojanje skrivenih nezaposlenosti u mnogim poljoprivrednim regijama CEEC. To je slučaj

u mnogim malim obiteljskim farmama, koje karakterizira skrivena nezaposlenost, nedostatan znanje, poteškoće u pristupu inputima, te neefikasna veličina proizvodnje u nesavršenim tržišnim uvjetima. Proces restrukturiranja u zemljama gdje je značenje poljoprivrednog sektora još uvijek vrlo visoko, može dovesti u srednjem roku do pogoršanja relativne pozicije tih zemalja s porastom nezaposlenosti i rastom emigracijskog potencijala (Pelkmans, J.; i Casey, J.P., 2003).

Tablica 10. Pokazatelji poljoprivrednog sektora i struktura BDP-a, 2000. godine

Zemlja	Radna snaga u poljoprivredi (%)	Dodana vrijednost po radniku (€)	Prinosi (€ po ha)	Struktura BDP-a po sektorima	
				Poljoprivreda	Usluge
Češka R.	5.1	5,921	-	4.1	54.5
Estonija	7.4	3,732	226	6.0	67.3
Mađarska	6.4	5,127	421	4.8	62.8
Latvija	13.5	2,458	215	4.5	70.3
Litva	18.0	2,992	191	7.6	59.4
Poljska	18.8	1,886	366	3.8	60.0
Slovačka	6.7	3,491	387	4.1	64.9
Slovenija	9.9	33,219	922	3.3	58.4
Njemačka	2.8	30,608	1,410	1.2	67.6
UK	1.5	35,469	-	1.0	70.2

Izvor: Eurostat i nacionalne statistike

Prosječna veličina posjeda u pridruženim zemljama EU je iznimno niska u usporedbi s razvijenim zemljama-članicama EU (vidi tablicu 11). U korporacijskim i državnim farmama nalazi se manje od trećine poljoprivrednog zemljišta, pa su dominantna mala obiteljska gospodarstva. To nije samo slučaj s površinama, već i sa strukturom proizvodnje. Primjerice, prosječna veličina mljekarskog gospodarstva u Poljskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj je ispod 3 krave po domaćinstvu, dok je prosjek za EU-15 iznad 30. Na tome se zasniva slabija konkurentnost tih zemalja.

Da bi se u novoprimitljenim zemljama dostigla polovica sadašnje produktivnosti u poljoprivredi EU-15, trebalo bi poljoprivredu napustiti više od 4 milijuna poljoprivrednika, što je dvije trećine postojećeg broja. To je drugi izraz skrivene nezaposlenosti, što se ne može brzo riješiti, budući da je visoka nezaposlenost karakteristična i u nepoljoprivrednom sektoru tih zemalja.

Tome treba dodati i problem starenja stanovništva, što će zasigurno imati negativne implikacije na konkurentnost poljoprivrednog sektora. Neke zemlje

Istočne Europe imaju čak nižu stopu fertiliteta u usporedbi sa zapadnim zemljama EU. U nekim zemljama, primjerice u Poljskoj, raste čak broj gospodarstava s 1 do 2 hektara nakon 1990. godine, što je posljedica povratka nezaposlenih toj djelatnosti kako bi kao poljoprivrednici stekli barem poljoprivredne mirovine (Pelkmans, J. and Casey, J.P.,2003.).

Tablica 11. Prosječna veličina gospodarstva u hektarima, te udio u ukupnom obradivom zemljištu (%), prema vrstama gospodarstava, 1998.

Zemlja	Državna gospodarstva	Korporacijska gospodarstva	Zadruga	Obiteljska gospodarstva	Poljoprivredno kućanstvo
Bugarska	2614 (20,9%)		743 (39,0%)	24,3 (33,4%)	0,4 (6,6%)
Hrvatska		1194 (14,0%)		5,1 (55,8%)	0,5 (2,8%)
Češka	863 (0,4%)	668 (28,6%)	1349 (31,9%)	18,0 (30,8%)	
Estonija		450 (24,9%)		21,7 (51,7%)	.. (13,2%)
Mađarska		177 (15,2%)	726 (22,2%)	8,9 (58,4%)	0,4 (4,2%)
Latvija	91 (0,2%)		301 (3,9%)	13,7 (59,3%)	6,2 (36,6%)
Litva		372 (17,6%)		7,6 (42,5%)	2,2 (21,5%)
Poljska	616 (6,7%)	712 (4,4%)	204 (2,7%)	7,0 (76,6%)	0,4 (2,0%)
Rumunjska		3020 (11,2%)	233 (33,2%)	2,1 (55,6%)	
Slovačka	3546 (0,6%)	1154 (25,1%)	1583 (54,1%)	11,4 (7,9%)	
Slovenija		364 (7,7%)		5,2 (91,2%)	0,6 (1,1%)

Izvor: Tanic et al. (2001.); u zagradi je postotak poljoprivrednog zemljišta koji pripada pojedinim vrstama gospodarstava.

Gledajući brojčano, proširenje EU donosi dramatične promjene u poljoprivredi EU. Povećava se, prije svega, broj poljoprivrednika: sa 7 milijuna postojećih (u EU-15) dolazi još 4 milijuna (povećanje za gotovo 60%). Poljoprivredne površine u EU se povećavaju, međutim, za 38 milijuna hektara (oko 30%), a ukupna proizvodnja povećava se za svega 10-20% - kako za koji proizvod. Dohodak iz poljoprivrede u EU povećat će se tek za 6%.

Sve to govori da nove članice imaju značajni poljoprivredni potencijal, kako u poljoprivrednicima, tako i u zemljištu, ali se on slabo koristi, kako to pokazuje skromno povećanje poljoprivrednog dohotka. Agrarni ekonomisti očekuju da će stvaranje velikog tržišta (sa 454 milijuna potrošača), sa slobodnim kretanjem roba, bez carinskih i drugih zapreka, donijeti novo-pridošlim poljoprivrednicima novu stabilnost u dotada nestabilno tržište poljoprivrednim proizvodima, osiguravajući potpunije korištenje njihovih potencijala. Neminovno je da će mnoga stara neučinkovita poljoprivredna gospodarstva doći na rub egzistencije, ali će preostala u borbi za europskog, u prehrani rafiniranog potrošača, steći dodatnu snagu, naročito pri proizvodnji mesa, voća i povrća.

5.2. PLAĆANJA DIREKTNIH SUBVENCIJA U POLJOPRIVREDI U NOVIM ČLANICAMA

Proširenje postojećeg CAP-a na zemlje CEEC-a nametalo je potrebu da se razmotre ekonomski učinci CAP-a na te zemlje, što uključuje primjenu cjenovne podrške, graničnu zaštitu, ekonomiju ponude i kompenzacijska plaćanja. Čak i nakon reforme iz 1992. godine, domaće cijene hrane u EU bile su znatno iznad onih koje su postoje u zemljama Istočne Europe. Komisija je ocijenila da je taj jaz cijena u 1994. godini varirao između 20 i 40%, ovisno o zemlji i proizvodu.

No, cijene u zemljama CEEC-a narasle su od tada, djelomično zatvarajući taj jaz cijena. Država je taj proces usporavala kako ne bi više cijene hrane dovele do pada životnog standarda stanovništva (EU Commission, 2002). Za hranu u tim zemljama u prosjeku se izdvaja više od 30 % obiteljskih prihoda. Udio tih izdataka značajno varira i puno je veći kod kategorija s niskim dohocima, posebno umirovljenika i djelatnika javnog sektora. Politika, koja bi dovela do rasta cijena prehrambenih proizvoda, mogla bi izazvati poteškoće i socijalne nemire s neželjenim posljedicama na nadnice.

Drugi skup teškoća a primjeni CAP-a na zemlje CEEC-a činile su mjere kontrole ponude, koje su sastavni dio CAP režima kod žitarica, mlijeka, šećera, govedine, ovčetine i uljarica. Početkom devedesetih godina zemlje CEEC-a imale su sustav kontrole proizvodnje, ali je on potom napušten.

Tranzicijski režim prilikom ulaska novih članica u EU, stoga, uključivao je korištenje graničnih mjera između postojećih i novih članica, čime se osiguralo postupno prihvatanje tržišnih cijena. Postupnost se također opravdavalo strahom da bi više proizvođačke cijene dovele do povećane ponude i

prevelikog pritiska na proračun. Razlika u visini naknada poljoprivrednicima u EU i CEEC-u, koja je dogovorena završnim dokumentom, postupno će se smanjivati. Samo neke zemlje od njih (Slovenija) u stanju su iz vlastitog proračuna podmirivati razliku.

U 2003. godini CAP je apsorbirao oko 46.5% proračuna EU. Od ukupnih izdataka u iznosu od 47 milijardi eura, 90% išlo je za prvi stup za tržišnu potporu i direktnu pomoć, dok je 10% sredstava usmjereno u drugi stup za ruralni razvitak. Poljoprivrednici u novim zemljama-članicama već od 2004. godine stječu pravo na direktna plaćanja, ali će se iznos tih plaćanja tek postupno povećavati, da bi tek godine 2013. dostigao razinu koju imaju članice EU-15. CAP - trošak vezan za tržište baziran je na bilanci različitih sektora i predviđanjima Komisije do 2006. Da bi se procijenili iznosi u proračunu, bilo je nužno pretpostaviti tržišne cijene, devizni tečaj (\$/euro), te unutrašnji i vanjski razvitak tržišta.

Pritisak poreznih obveznika da se ograniče troškovi poljoprivredne politike bio je glavni faktor dosadašnjih promjena CAP-a. Budući da je značenje poljoprivrede u proračunu EU, kao i udio poljoprivrede u BDP-u zemalja Srednje i Istočne Europe veći u odnosu na EU-petnaestorice, to su troškovi podržavanja poljoprivrede u CEEC-u bili osnovni spor pri razmatranju proširenja. Očekivani prihodi iz pristupa EU novih zemalja-članica u razdoblju od 2004.-2006. vidljivi su iz tablice 12.

Tablica 12. Financijski paket iz Kopenhagena 2004.-2006.za poljoprivredu novih zemalja-članica (milijuni €, cijene 1999.)

Zemlje	1. Poljoprivreda ukupno	CAP - tržišne mjere	CAP- Direktna plaćanja	1a CAP- ukupno	1b-Ruralni razvoj
Cipar	115,0	28,2	20,5	48,7	66,4
Češka	1 120,0	265,1	373,4	638,5	481,5
Estonija	253,9	81,4	39,0	120,3	133,6
Mađarska	1 482,7	367,5	580,8	948,4	534,4
Poljska	4 636,4	861,5	1 232,0	2 093,4	2 543,0
Slovenija	401,4	92,0	59,7	151,6	249,8
Litva	724,8	138,6	152,1	290,6	434,2
Latvija	401,4	54,1	56,2	110,3	291,0
Slovačka	627,7	114,3	161,1	275,4	352,3
Malta	28,4	4,1	0,4	4,5	23,9
Ukupno -10	9 792,0	2 007,0	2 675,0	4 682,0	5 110,0

Izvor: European Commission

Financijske obveze iz proračuna za nove zemlje-članice iz 2004. godine predviđene su u razdoblju 2004.-2006. u ukupnom iznosu od 9,7 milijardi €. Od ukupnog iznosa obveza za poljoprivredu čak je 52% sredstava predviđeno za poticanje ruralnog razvitka. U istom razdoblju predviđeni su izdaci za direktna plaćanja u iznosu od 2,6 milijardi €, a za tržišne mjere izdvojilo bi se oko 2 milijarde €.

ZAKLJUČAK

Reforma će promijeniti način EU potpora poljoprivrednom sektoru. Nova poljoprivredna politika bit će prilagođena potrošačima i poreznim obveznicima, a poljoprivrednicima će biti dana sloboda da proizvode ono što se na tržištu traži. U budućnosti će većina subvencija biti plaćana neovisno o volumenu proizvodnje. U cilju izbjegavanja nekontrolirane proizvodnje, zemlje-članice će moći izabrati kako zadržati ograničenu povezanost između subvencija i proizvodnje i unutar jasnih granica. Ta nova jednostrana plaćanja („single farm payments“) odnose se na okoliš, sigurnost hrane i standarde blagostanja za životinje. Prekidanje veze između subvencija i proizvodnje trebalo bi učiniti poljoprivrednike EU konkurentnijim i tržišno orijentiranim, dok bi se osigurala neophodna stabilnost dohodaka.

LITERATURA

- Bulletin of the European Communities, Supplement 6/80;
Economist, 29 September – 5 October, London, 2007.
EEC, No. 2328/91.
European Commission, The Common Agricultural Policy and its Reform, European Documentation, Periodical 1/1987; Rapport 1987,1988 and 1990.,
Commission of the European Communities, 1986, Fifteenth Financial Report on the European Agricultural Guidance and Guarantee Fund, Bruxelles.
Commission of the European Communities, 1984, Community Survey of the Structure of Agricultural Holdings, Luxembourg.
Commission of the European Communities,1986, The Agricultural Situation in the Community, 1985 Report, Office for Official Publications of the European Communities, Brussels.
Commission of the European Communities, The Common Agricultural Policy and its Reform, European Documentation, Periodical 1/1987; Rapport 1987,1988 and 1990.,
European Commission, The Agricultural Situation in the European Union, Report, Brussel, Luxembourg, 2003.

- Comission of the European Communities, 1986, The European Community Budget: The Facts, Brussels.
- European Comission, The Community Budget, 2003.
- Commission of the European Communities, 2002, Enlargement and Agriculture: Successfully Integrating the New Member States into the CAP, Bruxelles, (SEC 95 final)
- Eurostat, 1986, 1996, Yearbook of Agricultural Statistics, Luxembourg,
- Eurostat, 1997, Landwirtschaft Statistisches Jahrbuch, Luxembourg,
- Eurostat, 1982, The Common Agricultural policy and its Reform, European Documentation, Periodical
- Eurostat yearbook 2004.; i 2006-07
- Jovančević, R. (1988), Poljoprivreda i izvoz, Naše teme, br. 10, Zagreb.
- Jovančević, R., 1991, Ekonomske integracije u Europi i razvoj poljoprivrede, Agronomski glasnik, br. 6, str. 305-326.
- Jovančević, R., 1992, Učinak zajedničke agrarne politike na razvoj poljoprivrede u zemljama-članicama Europske zajednice, Zbornik radova Ekonomika poljoprivrede u suvremenoj Hrvatskoj I, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet.
- Jovančević, R., 1997, European Union and Adjustment of the Republic of Croatia, Ekonomski pregled br. 9.
- Jovančević, R., 2005, Ekonomski učinci globalizacije i EU, Mekron promet, Zagreb.
- Hitiris, T. (2003), European Union Economics, Prentice Hall (p.165).
- Conway, A.G. (1986), Prospects for the CAP and its Modification, Economics and Rural Welfare Research Centre, 13 th Annual Conference, Dublin, p.11.
- The OECD, 1991, "Agricultural Policy and the Urgency of Reform", Observer No. 168, February/March,.
- Pelkmans, J. and Casey, J.P. (2003), EU Enlargement: External Economic Implications, BEEP briefing No.4.
- Stipetić, V. i R. Jovančević, 1995, Human Factor in Croatian Agriculture, Economics Vol.1, No.8-9, Zagreb.
- The World Bank, 1995, Development Brief, No.49.

BILJEŠKE

- ¹ Do 1979. u uporabi je zajednička obračunska jedinica (1 obračunska jedinica = 1,25 \$) nakon čega se uvođenjem Europskog monetarnog sustava (od ožujka 1979. godine) zamjenjuje ECU-em (europskom jedinicom valute). 1 ECU = 1,7 \$ u 1989. godini
- ² Prema podacima indeksa cijena na svjetskom tržištu 7.9.2004. koje objavljuje londonski Economist, cijene hrane bile su na indeksu 81,7, a industrijski proizvodi 96,8 (1995.=100).
- ³ Između 1990. i 2001. godine realni dohodak po stanovniku svijeta povećao se za 17,3% (podaci OECD-a).